

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
պարսմական գիր. դոկտոր, ՄՄ

ՍՈՒՐԲ ՍԱՅԱԿ ՊԱՐԹԵԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ-ՏԵՍԻԼԻ» ՁԵՈՒԳՐԵՐԸ

Ժամանակ առաջ հրատարակել ենք Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմութեան բնագրական վիճակի մի քննութիւն, ուր նախ ճշգրտել-լրացրել ենք Պատմութեան ձեռագիր օրինակների պատկերը (8 միաւոր), ապա համառօտ ակնարկով ներկայացրել ենք Պատմութեան մաս կազմած եւ նրանից ածանցուած ու ձառընտիրների մաս դարձած՝ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսին (387-436 թթ.) վերագրող Տեսիլի ուսումնասիրութեան պատմութիւնը¹, նաեւ ասել ենք, որ Ներսէս վրդ. Ակինեանն արել է նոյն Տեսիլի հանգամանալի մի քննութիւն եւ արձանագրել այդ բնագրի 15 ձեռագիր², իսկ վերջում յայտնել ենք, որ «Նախկինում յայտնի կցկտուր տեղեկութիւնների փոխարէն կազմել ենք Սահակ Պարթեւի Պատմութիւն-Տեսիլի ձեռագիր օրինակների ընդարձակ (57 միաւոր) մի ցանկ, որ մեծապէս օգտակար է լինելու Փարպեցու Պատմութեան գիտական նոր հրատարակութիւնը պատրաստելիս, նաեւ դառնալու է նոյն «Պատմութիւն-Տեսիլի» գրական պատմութիւնն ուսումնասիրելու ելակէտ»³: Ի վերջոյ՝ ասել ենք, որ ցանկը «ծաւալի մեծութեան պատճառով յօդուածիս կցել չենք կարող, ուստի հրապարակելու ենք մի այլ առիթով»⁴: Եւ քանի որ նոյն յօդուածում արդէն ներկայացրել ենք Տեսիլի ձեռագրերի յատկանիշների թուղցիկ բնորոշումները⁵, ուստի եւ որպէս այդ յօդուածի շարունակութիւն-լրացում եւ ի կատարումն մեր խոստման՝ այսու հրատարակում ենք Տեսիլի ձեռագրերի ցանկը⁶:

Վերջիչենք, որ ցանկիս հնագոյն ձեռագիրը 1180 թ. է, վերջինը՝ ԺԹ. դարի (նաեւ՝ չթուագրուած մի միաւոր). ձեռագրերի մեծ մասը պահպան-

¹ Տե՛ս Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմութեան եւ Թղթի տպագիրների բնագրական վիճակը, «Էջմիածին», 2016, Ը., էջ 77-110:

² Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Տեսիլ Ս. Սահակայ. Մատենագրական-պատմական քննութիւն, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1948, էջ 4-8 (ամբողջը՝ Ը., 93, 4 չի. էջ. Ազգային մատենադարան, ՃԾԷ., նախապէս տպուած՝ ՀԱ, 1937, էջ 48-87. այսուհետեւ՝ Ակինեան):

³ Տես մեր յօդուածը, էջ 105-6:

⁴ Անդ, էջ 101:

⁵ Անդ, էջ 100-101:

⁶ Ապագայում հնարաւոր է ցանկս լրացուի այլ միաւորներով, սակայն հիմնական արժէքաւոր օրինակներն այստեղ արդէն կան:

և ում են Մաշտոցեան Մատենադարանում, որի տպագրուած համառօտ եռահատոր եւ ընդարձակ (Մայր) ութհատորեայ ցուցակներից բացի օգտագործել ենք նաեւ ընդարձակի դեռեւս անտիպ՝ աշխատանքային վիճակում գտնուող նկարագրութիւնները, եւ, ի վերջոյ, բուն ձեռագրերը:

Յանկը ժամանակագրական է, ուստի սկզբում նշել ենք ձեռագրերի գրչութեան ճշգրիտ թուականները կամ մօտաւոր ժամանակները, ապա՝ ձեռագրի ընդհանուր խորագրերը (Ճառընտիր, Ժողովածու եւլն), հաւաքածուի անունը եւ գոյքահամարը, յետոյ՝ նրանց ստեղծման յայտնի հանգամանքները՝ գրչութեան տեղ, գրիչ, ծակող, ստացող եւ նմանիք. չենք գրել ձեռագրերի արտաքին յատկանիշները (թերթաքանակ, չափեր եւլն), որովհետեւ բոլորի ձեռագրացուցակային նկարագրութիւնները յիշատակել ենք տողատակի յղումներով: Տեսիլի բնագրի վերաբերմամբ՝ նշել ենք ձեռագրերում նրա զբաղեցրած էջահամարները, խորագրերը, սկզբնատողերը եւ վերջնատողերը: Դժուար գործածականութիւնը նկատի ունենալով՝ մեծադիր ճառընտիրների սկզբնատողերը եւ վերջնատողերը մի փոքր աւելի ընդարձակ ենք քաղել:

1. ԺԲ. դար (չուրջ 1180 թ.)⁷ - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1522. Ճառընտիր⁸, Յովհաննավանք, գրիչ՝ Յոհաննէս, ստացող՝ Ռուբէն կուսակրաւն քհյ: - 1ա-14բ՝ ա. 1ա-7բ Յառաջաբան Տեսիւն սրբոյն Սահակայ - եւ յետ մահուանն Յազկերտի, որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից թագաւորեաց Վռամ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Արեաց... որ յաղագս սուտ առաքելոցն եւ անաւրէն մշակացն գրեաց, պարծելով առ Կորնթացիսն զիւր ճգնութեանցն զհանդէսն: Բ. 7բ-14ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութիւնն ժողովրդոցդ, եւ պատմեցից զձեզ... մինչեւ յամն երկոտասաներորդ Յազկերտի արքայի, որդւոյ Վռամայ արքայի Պարսից: Որ եւ զմեզ արժանի արասցէ ողորմութեանն իւրոյ փրկիչն մեր Քրիստոս՝ բարեխաւսութեամբ սուրբ հայրապետացն. եւ նմա փառք, հանդերձ Հարբ եւ Հոգւով Սրբով, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն⁹:

⁷ Գրչութեան հանգամանքների համար տե՛ս այս ձեռագրին վերաբերող մեր յօդուածը՝ Յովհաննավանքի [Մարտիրոսոյ]-Ճառընտիր ձեռագրի մասին, ՊԲՀ, 1986/4 (115), էջ 173-81, իսկ այս եւ յաջորդ ձեռագրերի թուագրման համար տե՛ս նոյն տեղում, էջ 177:

⁸ «Ճառ.» պայմանանիշով համեմատուել է Փարպեցու Պատմութեան 1904ի տպագրի մէջ. տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիփլիս, 1904, էջ ԺԲ.:

⁹ Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 916՝ 1687 թ., ցուց. 85 (այսպէս գրում ենք Ալինեանի յղումները, որոնցով նկատի ունի հետեւեալը՝ Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, տպագրեալ հրամանաւ տեառն Մատթէոսի ընդհանրական հայրապետին ամենայն Հայոց, ծախուք ի Կարնոյ գաղթական Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց, յօգուտ դպրոցի ժառանգաւորաց Սրբոյ Էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863. Ը., 230

2. ԺԲ. դար (1186-7 թթ.) - ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 3777. Ճառընտիր, Սաղմոսավանք, գրիչ՝ Մխիթար, Մարկոս, ստացող՝ Մարկոս կոնսակրաւն քհյ, Ստեփանոս: - 2ա-6ա՝ ա. 2ա [Յառաջաբան Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց կաթողիկոսի...] /// (սկ. թափուած) երեք հարիւր տասն եւ ութից եպիսկոպոսացն, որ ի Նիկիացւոց քաղաքին... ի Սուրբ Կաթողիկէին Վաղարշապատ քաղաքին: Բ. 2ա-3ա Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Նոր քաղաքն կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ յեկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, դիցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ՝ սեւակաւս - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւն երկնից... եւ այսպէս եղեալ աներեւոյթ Տեսիլն ամփոփէր: Գ. 3ա-6ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, որ ասաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ մեկնեաց նմա եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոցն եւ ըստ միոյ միոյ տան՝ վասն կենաց մարդկան եւ վասն կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք որպէս յառաջագոյն ասացի զմարգարէութիւն Տեսիլս, որ են բանք հրեշտակին Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ սեւակաւս եւ մեկնութիւն նորին առընթեր - Եւ ես ի մեծի զարհուրման եղեալ ապշէի... եւ զնոյն նշան, եւ գտանես ամենայն բանի առընթեր զմեկնութիւնն, առ նմին զլուծումնն¹⁰:
3. ԺԲ. դար - Յրանսիայի Ազգ. գրադ. (Փարիզի) Հայ. ձեռ. Հ^{մբ} 178. Վարք սրբոց, Սեբաստիա, գրիչ՝ Պաւղոս, կազմող՝ Խաչատուր: - 363ա-7բ՝ ա. 363ա-7բ Յաղագս ի հարկէ պատմել զՏեսիլն սրբոյն Սահակայ - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ... Բ. 367բ Փոխիլն յաշխարհէս մեծին Սահակայ - Ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի...¹¹:
4. ԺԲ-ԺԳ. դար - Վենետիկի Մխիթ. մատ. ձեռ. Հ^{մբ} 1014/201¹². Ճառընտիր Բ., Թվին վանք, գրիչ՝ Հայրուկ, Սարգիս, Վարդան: - 367ա-72բ՝ ա. 367ա-72ա Յաղագս ի հարկէ պատմելոյ զՏեսիլն սրբոյն Սահակայ - Արդ,

էջ. կազմել է Դանիէլ վ. Շահնագարեանը. նկարագրուած է 2340 ձեռագիր): Տե՛ս նաեւ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ե., կազմեց Օննիկ Եգանեան, խմբագրութեամբ Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երեւան, 2009, էջ 241 (ամբողջը՝ էջ 239-56. այսուհետեւ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ, Ե.):

¹⁰ Թէ՛ Տեսիլը եւ թէ՛ մեկնութիւնն ունեն Ա.-ԻԸ. համարակալումներ: Ակիւնեան, էջ 7՝ սա համարում է «Միակ օրինակը, որ Ղազարէն անկախ կ'երեայ»:

¹¹ Տե՛ս **Raymond H. Kévorkian**, Armén Ter-Stepanian, Avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale du France. Catalogue. Bibliothèque nationale du France / Fondation Calouste Gulbenkian, Paris, 1998, էջ 596 (ամբողջը՝ էջ 589-604):

¹² Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռագրերը նկարագրում են պարունակած նիւթի կամ առարկայական սկզբունքով, ըստ այդմ՝ մեր յիշատակած կոտորակային համարների առաջին մասը գոյքահամարն է, թեք գծին յաջորդող երկրորդը՝ ձեռագրացուցակի:

- ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոց... Բ. 372աբ Փոխիլն յաշխարհէս մեծին Սահակայ - Ի սկզբան ամին երկրորդի Յագեկերտի, որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն նաւասարդի, որ աւր երեսուն էր ամսոյն... դառնային ի բնակութիւնս իւրաքանչիւր, փառաւորելով զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն¹³:
5. 1227 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3779. Ժողովածու, Դարանաղեաց Աւագ վանք, գրիչ՝ Ստեփաննոս, Աստուածատուր, Կարապետ, Ղազարոս, ծաղկող՝ Սոսթանէս, ստացող՝ Տուրք: - 488բ-92բ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետին - Բագում անգամ աղաչեցին զսուրբն Սահակ գալ յաթոռն... որ եւ գրով զաւանդս զայս հրամայեաց ինձ թողուլ յաշխարհի: Եւ լուեալ զայս ամենայն խաւսս, լռեցին, ոչ այլ ինչ բռնադատել զերանելին, այլ գոհանալով փառաւորէին զԱստուած յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:
6. 1251-1288 թթ. միջեւ - Վենետիկի Մխիթ. մատ. ձեռ. Հ^մ 1002/207. Ծառընտիր Ը., Երզնկա, գրիչ՝ Գրիգորիս, ստացող՝ Աստուածատուր արդյ.: - 234բ-41ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ միաբանութեամբ, ամենայն բազմութիւնք ժողովրդոց... եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այսպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել¹⁴:
7. 1295 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 181. Աստուածաշունչ (մասն), Մլի^ոճ, գրիչ՝ Յովհաննէս քհյ, կազմող՝ Հայրապետ քհյ, ստացող՝ Ներսէս եւ Թորոս քհյ-ք (եղբարք): - 23ա-4ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի - Եւ ահայ յանկարծակի բացօ հաստատութիւնն երկնից... որ միանգամ լինելոց է, եցոյց զամենայն¹⁵:
8. ԺԳ. դ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 715.Բ. Ժողովածու, գրիչ՝ Յովանէս: - 89ա-105բ [«Տեսիլ Սահակա». 95ա՝ լս-ում] - Եւ տեսեալ ամենայն տանուտերաց աշխարհիս Հայոց եւ աւագ սեպհաց... ուսոյց եւ աւանդեաց ճշմարտութեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց՝ ծառայել եւ երկիր պագանել միում միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ Տեառն մերոյ եւ փկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որում փառք... ամէն¹⁶:

¹³ Տես «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ., յօրինեց Հ. Բարսեղ վրդ Սարգիսեան, ի Վենետիկ, Մխիթ. տպ., 1924, էջ 53-54, ուր կայ՝ «Հմտ. Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն, գլ. ԺԷ-ԺԸ.» (նկարագրութեան ամբողջութիւնը՝ էջ 35-66. այսուհետեւ՝ Վենետիկի ցուցակ, Բ.):

¹⁴ Վենետիկի ցուցակ, Բ., էջ 172 (ամբողջը՝ էջ 165-176):

¹⁵ Տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաքեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի. Երեւան, 1984, էջ 743-4 (ամբողջը՝ էջ 741-6. այսուհետեւ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ, Ա.):

¹⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաքեանի, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ.

9. ԺԳ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4871. Ճառընտիր, գրիչ՝ Յովանէս քհյ, ստացող՝ Ապաշխարող: - 150թ-1թ Սրբոյն Սահակա կատարումն - Եւ այնուհետեւ անփոփեալ զինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակայ... ուրախալից սրտիւ դառնաին ի բնակութիւնս իւրաքանչիւր, փառաւորելով զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:
10. 1322 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 7441. Ճառընտիր, գրիչ՝ Վարդան, Աբրահամ քհյ, ստացող՝ Յովասափ քհյ: - 392թ-6թ՝ ա. 392թ-3թ [Տեսիլ մարգարէութեան] սրբոյն Սահակայ Պարթեւի եւ Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Նոր քաղաքն կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեացուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնի, ընդ որ ծագեաց լոյս սաստիկ եւ ելից զամենայն երկիր... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշեալ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեաբ անսխալ՝ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Բ. 393թ-5թ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ ըստ մի միոյ տանց վասն կենաց մարդկան եւ վասն կատարածի աշխարհիս. արդ, դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարէութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով, եւ մեկնութիւն սեւադեղով - Զբանալ Հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր, եւ տարածեալ լոյս սաստիկ ընդ ¹⁷ պէս եւ ծանիր, զի բարձեալ է սէր եւ արդարութիւն յամենայն մարդոյ, որք ստութեամբ եւ ո՛չ ստուգութեամբ կարծրացուցանեն զանձինս... Եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր ինչ յաղագս այսպիսի բանից խաւսել ընդ սրբոյն: Գ. 395թ-6թ Հանգիստ սրբոյն Սահակա Հայրապետին Հայոց - Եւ յայնմ հետէ ամփոփեալ զինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակայ յամենայն աշխարհածուփ սբաւսանաց... դառնային ի բնակութիւնս իւրեանց, փառաւորելով զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգի այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս զյաւիտենից:
11. ԺԴ. դար (1343՞ թ.) - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4709. Ճառընտիր, գրիչ՝ Յովանէս Դէոսկորոս, ստացող՝ Էլմէլէք: - 245ա-51ա՝ ա. 245ա-6ա Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ Հայրապետին Հայոց, ի քերթողական գրոց, յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշա-

Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, «Մագաղաթ», Երեւան, 2007, էջ 442 (ամբողջը՝ էջ 437-46, ուր ձեռագրի այս մասի թուագրումը՝ ԺԲ.-ԺԳ. դդ., այսուհետեւ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ.):

¹⁷ 293թ ստ. լս-ում, հետագայ ձեռքով՝ «մէկ թուրջ պակաս», 294ա ստ. լս-ում, հետագայ ձեռքով՝ «պակաս մէջն»:

- պատ քաղաքի: Բ. 246ա-7բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն, ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն... եւ անսղալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 247բ-50բ Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարէութիւն Տեսեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւն սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն: Դ. 250բ-1ա Կատարումն սրբոյն Սահակայ հայրապետին - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ գինքն առ ի նոյն սրբոյն Սահակայ... եւ Քրիստոսի անճառ մարդասիրութեան փառք յաւիտեանս. ամէն:
12. 1352-1353, 1575 թթ. - ՄՄ ձեռ. Հ^Թ 7443. Ծառընտիր, Քրիմակ (Ղրիմ, Ա.), Իլով (Բ.), գրիչ՝ Անտոն քհյ, Մելքիսեդ (Ա.), Յովհաննէս (Բ.), ստացող՝ Քրիստոսատուր քհյ (Ա.), Ամիրսէթ (1377 թ.): - 61բ-6բ՝ ա. 61բ-2բ Նաւասարդ Լ. Ի յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետի, ի քերդողական գրոց եւ վասն վարուց եւ կենաց նորին - Ժողովեալ միաբան նախարարք Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 62բ-3բ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց անսխալ, մինչեւ ի կատարումն աշխարհի: Գ. 63բ-6ա Մեկնութիւն Տեսեանն սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէ Աստուծոյ, զոր ետես յայտնի, ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, գրեցաք զՏեսիլն կարմրադեղով եւ զմեկնութիւնս սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն: Դ. 66ա Զանգիստ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց - Եւ յայնմ հետէ ամփոփեալ գինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակայ... դառնային ի բնակութիւնս իւրեանց, փառաւորելով զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

13. Ժ.Դ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^թ 1523. Ճառընտիր, գրիչ՝ Յովանէս, ստացող՝ Էլմէլէք: - 257ա-63բ՝ ա. 257ա-8բ Ի յիշատակի սրբոյն [Սա]հակայ հայրապետին Հայոց, ի քերթողական գրոց. յաղագս կենացն եւ վարուցն - [Ժ]ողովեցան նախարարքն [մի]աբան Հայոց... [եւ ես նստ]էի մեր[ձ] առ սեղանն Աստու[ծոյ.] ի սուրբ եկ[եղեցոջն], ի Վաղարշապատ քա[ղաքի]///ս գայս///: Բ. 258բ-60ա Տեսիլ մա[րգարէտութեան] սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետ[ի Հայոց, զոր] ետես յԱյրարատ [գաւառի], ի Վաղարշապատ [քաղաքի, յոր]ժամ նստէր նա [ի ժամ պաշ]տամանն ի Կաթողիկէ Սուրբ[ի] եկեղեցոջն, ի վերայ [բեմին՝ մերձ] առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ [Կաթողիկէ]ին. արդ, գրեացուք [զՏեսիլն], որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ [եւ Հոգւոյն Սրբ]ոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա, յանկար[ծակի բացաւ] հաստատութիւն եր[կնի]... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսղալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 260ա-3ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք որպէս ասաց զմարգարէտութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ կարմրադեղով եւ զմեկնութիւն՝ սեւադեղով - Ա. Զբանալ հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... այլ [գտանին ե]ւ ի կանանց, որք թէ[պէտ եւ ոչ] սրով, այլ ի շնորհաց [Սուրբ Հոգոյն]. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս: Դ. 263աբ [Հանգիստ սրբ]ոյն Սահակայ հայրապետին - [Եւ այն]ուհետեւ ամփոփե[ալ զինքն] առ ի նոյն սրբոյն [Սահակայ]... ուստի բազում առողջութիւն ըստ իւրաքանչիւր ախտից շնորհեալ ի նշխարաց սրբոյն. եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորելով զԱստուծո. եւ Քրիստոսի անճառ մարդասիրութեան փառք յաւիտեանս. ամէն¹⁸:
14. Ժ.Դ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^թ 3787. Ճառընտիր, գրիչ՝ Յովհաննէս քհնյ, Սոսթենէս, Վարդան երէց, ստացող՝ Տուած, Ռայիս, Պարոնիկ: - 163բ-8բ՝ ա. 163բ-4բ Նաւասարդի Լ. Յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ ի Քերթողական գրոց եւ վասն կենաց եւ վարուց նորին - Ժողովեալ միաբան նախարարք Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եկեղեցոջն ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 164բ-5բ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեացուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից... մինչեւ ի վախճան աշխարհի: Գ. 165բ-8բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէ Աստուծոյ, զոր ետես յայտնի, ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ

¹⁸ Մայր ցուցակ ՄՄ, Ե., էջ 264-5 (ամբողջը՝ էջ 255-80):

միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհիս. արդ, գրեցաք զՏեսիլն կարմրադեղով եւ զմեկնութիւնս սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր... խաւսել ընդ նմայ:

15. ԺԴ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3797. Ճառընտիր., [Ղրիմ], գրիչ՝ Նատեր, ստացող՝ Թադէոս ներկարար, Աբիմելէք, Ասիլ ոսկերիչ, Կարապետ բազազ, Թորոս ջուլհակ: - 150ա-5բ՝ ա. 150ա-1բ Նաւասարդ Լ. Յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ ի քերդողական գրոց եւ վասն վարուց եւ կենաց նորին - Ժողովեալ միաբան նախարարք Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եկեղեցւոյն ի Վաղարշապատ քաղաքի: բ. 151բ-2բ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնի... մինչեւ ի վախճան աշխարհի: գ. 152բ-5բ Մեկնութիւն Տեսեան սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէ Աստուծոյ, զոր ետես յայտնի ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհիս. արդ, գրեցաք զՏեսիլն կարմրադեղով եւ զմեկնութիւնս սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր... եւ հանգիստ աստ եւ ի կեանսդ յաւիտենից. եւ քեզ փառք:

16. 1401 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1524. Ճառընտիր, Վարազ, գրիչ՝ Յոհանէս քհյ, Աւետիս սրկ., Յովանէս կրօնաւոր, ստացող՝ Հայրապետ կրօնաւոր, Յովանէս միակեաց Տուրմիչ, կազմող՝ Գրիգոր: - 287բ-93բ՝ ա. 287բ-9ա ի յիշատակի սրբոյն Սահակ հայրապետին Հաոց, ի քերթողական գրոց՝ յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: բ. 289ա-90բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետի Հաոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառին, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն, ի վերա բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Ա. Եւ ահա յա[նկա]րծակի բացաւ... եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: գ. 290բ-3ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհիս. արդ, դիցուք, որպէս ասացի զմարգարէութիւն Տեսեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Սրբո Հոգւոյն կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւնն՝ թուիս դեղով - Ա. Զբանալ հաստատութեանն երկնից... Այլ գտանին եւ ի կանանց, որք թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ

Հոգոյն. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն: Դ. 293աբ Կատարումն սրբոյն Սահակա Հայրապետին - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինք առ ի նոյն սրբոյն Սահակա... ուստի բազում առողջութիւն ըստ իւրաքանչիւր ախտից շնորհեալ ի նշխարաց սրբոյն. եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորելով զԱստուած. եւ Քրիստոսի անճառ մարդասիրութեանն փառք յաւիտեանս. ամէն¹⁹:

17. 1401 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4670. Ճառընտիր, Ոստան, գրիչ եւ ծաղկող՝ Ծերուն, ստացող՝ Ստեփաննոս եւ Յովսէփ կը-ք, կազմող՝ Սարգիս: - 271բ-6բ՝ ա. 271բ-2բ ի յիշատակի սրբոյն Սահակա Հայրապետին, ի քերթողական գրոց, յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: բ. 272բ-4ա Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակա Պարթեւի Հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն, ի վերա բեմբին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցցուք զՏեսիլն, զոր են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա, յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւն երկնից, ընդ որ ծագեաց լոյսն սաստիկ եւ ելից զամենայն երկիր... զոր եւ գրով թողցես Հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսղալ՝ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: գ. 274ա-6ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք որպէս ասացի զմարգարէութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ կարմրադեղով եւ զմեկնութիւնն՝ սեւադեղով - Ա. Զբանալ Հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր, եւ տարածեալ լոյսն սաստիկ... այլ գտանին եւ ի կանանց, որք թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն. եւ Քրիստոսի փառք: Դ. 276աբ Կատարումն սրբոյն Սահակա Հայրապետին - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինք առ ի նոյն սրբոյն Սահակա յամենայն աշխարհածուփ զբաւսանաց... եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորելով զԱստուած. եւ Քրիստոսի անճառ մարդասիրութեան փառք յաւիտեանս. ամէն:

18. ԺԵ. դար (1404ից յետոյ) - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4802. Ճառընտիր-Տօնական, Տշո՞ղ (Ռշտունիք), գրիչ՝ Ստեփաննոս սրկ., Գրիգոր, ստացող՝ Ղազար քհն, Ստեփաննոս կը.: - 239ա-44բ՝ ա. 239ա-40ա ի յիշատակի սրբոյն Սահակա Հայրապետին Հայոց, ի քերթողական գրոց, յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց առ երանելին

¹⁹ Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 918 գ. 2-5 (1402 թ.), ցուց. 96: Մայր ցուցակ ՄՄ, Ե., էջ 285 (ամբողջը՝ էջ 279-306):

սուրբն Սահակ... (239ա ստ. լս.՝ «Շաբաթ աւր սրբոյն Սահակայ») ... ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի. եւ Քրիստոսի փառք՝: Բ. 240բ-1բ Տեսիլ մարգարէութեանն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայրապետին Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն, ի վերա բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, զրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Ա. Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնի... գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց, զգուշութեամբ եւ անսխալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 241բ-4ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք, որպէս ասացի զմարգարէութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւն՝ սեւադեղով - Ա. Զբանալ Հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր... ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն. եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք. յաւիտեանս: Գ. 244ա Կատարումն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակա... եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորելով զԱստուծ. եւ Քրիստոսի անճառ մարգարէութեանն փառք յաւ՝:

19. 1406 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1521. Ծառընտիր, Նկարինայ ուխտ, գրիչ՝ Գրիգոր վրդ. Խլաթեցի Ծերենց, ստացող՝ Ստեփանոս եւ Թումայ աբղյթ., ի վայելումն՝ Յովհաննէս եպս-ի: - 123բ-31բ՝ ա. 123բ-7ա Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սահակայ Հայրապետին Հայոց - Յամա Վըռամայ Պարսից արքայի նըստաւ յաթոռ Հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի... եւ ես նստէի մաւտ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ յեկեղեցի էջմիածնին, ի Կաթողիկէ Վաղարշապատ քաղաքին. եւ անդ տեսի զտեսիլն ահագին, ո՛չ ի քուն ննջման, այլ ի զգաստ արթնութեան: Բ. 127ա-8ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Հայրապետին, զոր էտես մարգարէաբար ի Կաթողիկէ եկեղեցի էջմիածնին, որ ի Վաղարշապատ - Ես՝ Իսահակ, մինչդեռ սարկաւազ էի ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի գիշերի աւագ ուրբաթին... եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց անսխալ՝ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ: Գ. 128ա-31բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակն Աստուծոյ եւ յայտնի արար զամենայն - Ա. Զբանալ Հաստատութեանդ երկնից, զոր տեսեր... Եւ կեցեալ Հայրապետ սուրբն Յովսէփ ԺԱ. տարի եւ ապա ընդ սրբոց Ղեւոնդեանցն կատարեցաւ ի Քրիստոս²⁰:

²⁰ Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 914. լր., ցուց. 79: Կարենեան 914ը ՄՄ 1520ն է, բայց Կարենեան ցուցակի էջ 79՝ Հ^մ 1521 ձեռագրի նկարագրութիւնն է. իսկ Հ^մ 1520ը՝ այս

20. 1409 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 994. Ճառընտիր, Աղթամար, գրիչ՝ Դանիել, ստացող՝ Յովաննէս տանուտէր: - 172ա-8ա՝ ա. 172ա-3բ ի յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 173բ-5ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի - Ա. եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնի... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 175ա-8ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ - Ա. Զբանալ հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր, եւ տարածեալ լոյսն... Այլ գտանին ի կանանց, որք թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգոյն. եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք²¹:
21. 1436-1456 թթ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 993. Ճառընտիր-Տօնական, Վերի Նորավանք, գրիչ եւ ստացող՝ Մատթէոս երէց: - 222ա-8բ՝ ա. 222ա-4բ Յառաջաբան Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց կաթողիկոսի, զոր եցոյց նմա բարձրեալն՝ անբաւ մարդասիրութեամբ իւրով - Եւ յետ մահուանն Յաղկերտի՝ որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից, թագաւորեաց Վռամ... որք ուսուցին զճշմարիտ ուսումն հաւատոյ ուղղապէս աստուածգիտութեան. Զայս հառաչանաւք հայցէին եւ ոչ գտանէին: Բ. 224բ-5ա ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի, ի քերթողական գրոց՝ Յաղագս վարուց եւ կենաց նորա, եւ վասն Տեսլեանն, զոր աւամայ պատմեաց նախարարացն Հայոց - Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն Հայոց, չոգան առ մեծն Սահակ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի, եւ գտեսիրս զայս տեսի: Գ. 225ա-6ա Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր նա ի ժամ պաշտամանն ի Կաթողիկէ սուրբ եկեղեցոյն, ի վերայ բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնի, ընդ որ ծագեալ լոյս սաստիկ... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշմեալ՝ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութիւն անսխալ մինչ ի վախճան աշխարհի: Գ. 226ա-8ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն որ մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ

նոյն՝ Գրիգոր Ծրեմնցի Ճառընտրի Ա. հատորն է՝ Նկարինայ ուխտ, ԴԾԳ. - 1404. գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝ Ստեփանոս եւ Թումայ արքայք., Յոհաննէս եպս.: Մայր ցուցակ ՄՄ, Ե., էջ 226 (ամբողջը՝ էջ 221-40):

²¹ Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 1724 (ամբողջը՝ էջ 1721-32):

եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարէութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւն՝ սեւադեղով - Ա. Զբանալ Հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինքն առաքինոյն յամենայն աշխարհածուփ զբաւաւանաց, աղաւթից միայն պարապեալ եւ վարդապետութեան: Ե. 228աբ Մահ սրբոյն Սահակայ Հայրապետի - Վասն զի բազումք յեպիսկոպոսաց եւ յայլոց պատուական քահանայից ոչ երբէք ժուծէին տեւել... մինչեւ յամն երկոտասաներորդ Յազկերտի արքայի՝ որդոյ Վառամայ Թագաւորի Պարսից. եւ Քրիստոսի յուսոյն փառք յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն²²:

22. 1442 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 996. Ծառընտիր, Սերկելիլի գիւղ, գրիչ, ծաղկող, կազմող՝ Ուաննէս միայնակեաց Թմոքուեցի, ստացող՝ Պարոն Շալուէ: - 241բ-9բ՝ ա. 241բ-3ա Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ Հայրապետին Հայոց՝ ի քերդողական գրոց, յաղագս կենաց եւ վարուց երանելոյն - Ժողովեալ միաբան նախարարքն Հայոց առ երանելի սուրբն Սահակ... Եւ ես նստէի առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի. տեսանի: Բ. 243ա-5ա [Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ. ձեռ. 993, 225ա] - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնի... զոր ի մագաղաթի դրոշմեալ թողուցուս Հաւատացեալ ժողովրդեան զգուշութեամբ անսալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 245ա-8բ [Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն. ձեռ. 993, 226ա] - Զբանալ Հաստատութեանն երկնի, զոր տեսեր, եւ տարածեալ լոյս սաստիկ... Եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր ինչ յաղագս այսպիսի բանիցս խաւսել ընդ նմա: Դ. 248բ-9բ Հանգիստ Սահակայ սրբոյ Հայրապետին Հանուրց Հայոց - Եւ յայնմ հետէ ամփոփեալ զինքն առաքի ի նոյն սրբոյն Սահակայ... Եւ ուրախալից սրտիւ դառնային յիւրաքանչիւր տեղիս, փառաւորելով զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին, յաւիտեանս յաւիտենից²³:
23. 1463 թ. - Տիւբինգէնի Համալսարանի գրադարանի Ma XIII 38. Ոսկեփոր-Տօնական, Արծկէ, 1463 թ., գրիչ՝ Ղազար երէց, ստացող՝ Վեգէն: 224բ-33ա Վարք Սահակայ Պարթեւի²⁴:
24. 1482 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4869. Ծառընտիր-Տօնական, Կտուց, գրիչ, ստա-

²² Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 920 (1456 թ.). ճժթ-ճիթ., ցուց. 110: Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 1689 (ամբողջը՝ էջ 1677-1720):

²³ Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 925 գ. 2-5 (1442 թ.), ցուց. 135: Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 1745 (ամբողջը՝ էջ 1741-58):

²⁴ Systematisch-Alphabetischer Harptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen. M. Handschriften, a) orientalische. XIII, Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek, von Franz Nilolaus Fink und Levon Gjandschezian, Tübingen, 1907, S. 52 (ամբողջը՝ էջ 48-52):

ցող՝ Յոհանէս: - 340ա-5բ՝ ա. 340ա-1բ Շաբաթ աւր. Յիշատակ սրբոյն Սահակայ Հայրապետին Հայոց, ի քերթողական գրոց, յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն միաբան Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոջն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 341բ-2բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակա Պարթեւի Հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոջն, ի վերայ բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ - Ա. Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնից... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսղալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 342բ-5ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակա Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարէութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւն՝ սեւադեղով - Ա. Զբանալ Հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... Այլ գտանին եւ ի կանանց, որք թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն: Դ. 345աբ Կատարումն սրբոյն Սահակա Հայրապետին - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինքն առ ի նոյն սրբոյն Սահակա... ուստի բազում առողջութիւն ըստ իւրաքանչիւր ախտից շնորհեալ ի նշխարաց սրբոյն. եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորելով զԱստուած եւ Քրիստոսի անճառ մարդասիրութեան փառք յաւիտեանս. ամէն:

25. 1491 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4822. Ծառընտիր-Տօնական, Արծկէ, գրիչ՝ Մովսէս, Յակոբ, ստացող՝ Խալիֆ: - 201բ-12բ՝ ա. 201բ-6բ Պատմութիւն վարուց սուրբ Հայրապետին Իսահակայ Պարթեւի՝ որդւոյ Ներսէսի Մեծին - Յաւուրս սուրբ Հայրապետին Իսահակայ... եւ զգօրանալն անօրինաց ի վերայ ազգիս մերոյ. զոր ինքն Տէր Աստուած ընդ ծառ[այ]ութեան եւ զազատութիւն շնորհեսցէ. ամէն: Բ. 206բ-8ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի. ի Ղազարու պատմագրէ է պատմութիւնս - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութիւն... եւ ես ի մեծի զարհուրման եղեալ՝ ապշէի: Գ. 208ա-12բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ - Եւ ահա յանկարծակի կերպարան մարդոյ երեւէր յերկնից... մինչեւ յամն Բժն Յազկերտի՝ որդւոյ Վռամայ արքային Պարսից, որ արար զաւերումն երկրիս Հայոց:

26. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2782. Ծառընտիր, գրիչ՝ Զաքարիա սրկ., ստացող՝ Խէրանշահ: - 196բ-204բ՝ ա. 196բ-9ա Պատմութիւն վարուց սուրբ Հայրապետին Սահակայ Պարթեւի՝ որդւոյն Ներսէսի - Յաւ[ու]րս սուրբ

հայրապետին Իսահակայ, որդոյ սրբոյ հայրապետին Ներսեսի... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն սուրբ, ի մեծ եկեղեցին, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 199ա-200բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի, զոր ետես յԱյրարաթ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն՝ ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, զրեւոյնք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Հոգւոյն Սրբոյ կարմրադեղով - եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնից... զոր ինչ միանգամ լինելոց է, եցոյց զամենայն: Գ. 201ա-4բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, զոր եցոյց նմա հրեշտակն, ասաց մի ըստ միոջէ զյայտնութիւն բանիցն հրամանաւն Աստուծոյ Հօր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի եւ ամենասուրբ Հոգւոյն - եւ արդ, լո՛ւր, եւ պատմեցից քեզ զմեկնութիւն մեծի յայտնութեանդ... եւ վասն զի ոչ գոյր նմա որդի, բայց /// (վերջը թափուած):

27. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^ա 3772. Տօնական-Ճառերնտիր, գրիչ՝ Թումա, ստացող՝ Վախրամ մահդասի, Յովհաննէս տանուտէր: - 220բ-7բ՝ ա. 220բ-7բ Ի յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն Հայոց միաբան... ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 222բ-4բ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի - եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնի... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 224բ-7բ Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Տեսլեանն, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ - Զբանալ հաստատութեան երկնի... որք թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն. եւ Քրիստոսի փառք:
28. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^ա 3791. Ճառերնտիր, գրիչ՝ Կարապետ, Աբղուլմսեխ, ստացող՝ Յովանէս եւ Աւագուհի: - 238բ-43բ՝ ա. 238բ-40ա Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց, ի քերթողական գրոց՝ Յաղագս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն Հայոց միաբան առ երանելին սուրբն Սահակ... ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 240ա-41բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետին Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառին, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերա բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, զրեւոյնք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Ա. եւ ահա յա[նկա]րծակի բացաւ... մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Գ. 241բ-3բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակն Աստուծոյ եւ յայտնի կեցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհիս. արդ, դիցուք, որպէս ասացի զմարգա-

- րէնութիւն Տեսլեանն, որ են բանք Հօր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Սրբոյ Հոգւոյն. կարմրադեղով, եւ զմեկնութիւնն՝ թուիս դեղով - Ա. Զբանալ հաստատութեանն երկնից, զոր տեսեր... այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն:
29. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4677. Ծառընտիր, գրիչ՝ Խաչատուր, ստացող՝ Դանիէլ քհն. - 113բ-22ա՝ ա. 113բ-6ա [Պատմութիւն վարուց սուրբ հայրապետին Իսահակայ Պարթեւի՝ որդոյն Ներսէսի] - Յաւուրս սուրբ հայրապետին Իսահակա՝ Հօրն Ներսէսի... եւ ես նստէի մերձ ի սեղանն սուրբ, ի մեծ եկեղեցին, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 116ա-7բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ՝ ի սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ - Ա. Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնից, ընդ որ ծագեաց լոյսն սաստիկ եւ ելից զամենայն երկիր. Բ. Եւ կանգնեալ երեւեցաւ ինձ յերկրի բեմբ չորրեքկուսի... զոր ինչ միանգամ լինելոց է, եցոյց զամենայն (Ա-ԻԸ. համարք): Գ. 117բ-22ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, զոր եցոյց նմայ հրեշտակն, եւ ասաց մի ըստ միոջէ զյայտնութիւն բանիցն հրամանաւ Աստուծոյ Հաւր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի եւ ամենասուրբ Հոգոյն - Եւ արդ, լո՛ւր, եւ պատմեցից քեզ զմեկնութիւն մեծի յայտնութեանդ՝ որպէս ինձ հրամայեցաւ... որ եւ ի նոյն կատարեցաւ ընդ սրբոց Ղեւոնդեանցն, ի փառս Աստուծոյ Հաւր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի եւ ամենազաւր Հոգոյն ճշմարտի:
30. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4803. Ծառընտիր, գրիչ՝ Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, ստացող՝ պարոն Հնդու: - 78ա-85ա՝ ա. 78ա-81ա Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի. Ղազարու պատմագրէ համառօտ - Յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից... եւ զզաւրանալն անաւրինաց ի վերա ասգիս մերոյ. զոր ինքն մարդասէրն Աստուած ընդ ծառայութեանն եւ զազատութիւն շնորհեսցէ. ամէն: Բ. 81ա-2ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ հայրապետի - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ... եղեալ աներեւոյթ Տեսիլն ամփոփէր, եւ ես ի մեծի զարհուրման եղեալ՝ ապշէի: Գ. 82ա-5ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ - Եւ ահա յանկարծակի կերպարան... որ արար զաւերումն երկրիս Հայոց. յայսմ ժամանակի եղեւ պատերազմ սրբոց Վարդանանց:
31. ԺԵ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4929. Ծառընտիր, գրիչ՝ Բարսեղ սարկաւազ, ստացող՝ Բէրամ-բէկ տանուտէր եւ որդին՝ Կարապետ տանուտէր: - 203ա-210ա՝ ա. 203ա-4բ Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ հայրապետին ի քերթողական գրոց Յաղակս կենաց եւ վարուց - [Ժ]ողովեցան նախարարքն Հայոց միաբան առ երանելին սուրբն Սահակ (203ա ստ. լս.՝

«Սահակայ հայրապետին») ... ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 205ա-6բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետին Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառին, ի Վաղարշապատ քաղաքին, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ Կաթողիկէն. արդ, գրեցցուք զՏեսիլն, որ են բան Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ կարմրագրով - [Ե]ւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից... զոր եւ գրով թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ մինչեւ ի վախճանս աշխարհիս: Գ. 207ա-10ա [Մեկնութիւն Տեսիլեան սրբոյն Սահակայ, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակն Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց, ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց՝ վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, դիցուք որպէս ասացի զմարգարէութեան Տեսիլեանն, որ են բանք Հօր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Սրբոյ Հոգւոյն կարմրագրով եւ մեկնութիւն ի թուիս գրով - [Զ]բանալ հաստատութեանն երկնից, զոր տեսեր, եւ տարածեալ լոյսն սաստիկ... Այլ գտանին եւ ի կանանց, որ թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն (ստ. լս-նեքում՝ «Սահակ հայրապետն»):

32. ԺԵ-ԺԶ. դդ. - Զմմառի Հ^ր 151/117. Հաւաքածոյ, գրիչ՝ Ստեփաննոս, Կարապետ: - 199ա-210ա՝ ա. 199ա-202ա Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի եւ հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր նոր քաղաք կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն կարմրագրով - Ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից, ընդ որ ծագեաց լոյս սաստիկ եւ ելից զամենայն երկիր: Եւ կանգնեալ երեւեցաւ ինձ յերկրի բեմ հորեքկուսի ամպեղէն՝ որոյ բարձրութիւն տարածեալ լնոյր զամենայն երկիր... Բ. 202ա-9ա Մեկնութիւն Տեսիլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որպէս յայտնեաց զմեկնութիւնն նմա հրեշտակն Աստուծոյ... Արդ, դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարէութիւն Տեսիլեանն... կարմրագրով, եւ զմեկնութիւնս սեւագրով - Եւ բանալ հաստատութեանն երկնից, զոր տեսեր... Գ. 209ա-10ա Հանգիստ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց - Եւ յայնմ հետէ ամփոփեալ զինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակայ յամենայն աշխարհածուփ զբաւսանաց...²⁵:

²⁵ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1964, էջ էջ 327-8: Սահակի Տեսիլի մանր կտորներ տես Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հտ. Բ., «Անտոնեան հաւաքածոյ», կազմեցին Հ. Ն. վրդ. Ակիւնեան եւ Հ. Հ. վրդ. Ոսկեան, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1971, էջ 134, 232:

33. 1569-1570 թթ. - ՄՄ ձեռ. Հ⁴ 1920. Ժողովածու, Բաղէշ, գրիչ՝ Յակոբ սրկ., ծաղկող՝ Վարդան Բաղիշեցի, ստացող՝ Ներսէս րաբունապետ Ամկցի (Հօրեղբայր գրչի)։ - 233ա-50ա [Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ՝ խորագիրը՝ ստ. լս.]։ ա. 233ա-41բ Յառաջաբան Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց կաթողիկոսի, զոր եցոյց նմա բարձրեալն անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով - եւ յետ մահուանն Յազկերտի, որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից... յաղագս սուտ առաքելոցն եւ անօրէն մշակացն գրեաց առ Կորընթացիսն՝ պատմելով զիւր ճգնութեանց ըզհանդէս։ բ. 241բ-2բ Տեսիլ Սահակայ Պարթեւի - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութիւն ժողովրդոցդ... նստէի եւ ես առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի։ գ. 242բ-4բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլ, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյն. սեւակաւս գրեալ ի քարտիսի - եւ ահա, յանգարծակի բացաւ Հաստատութիւն երկնից... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշմեալ թողցես Հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ մինչեւ ի վախճան աշխարհի։ դ. 244բ-8բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որ ասաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ մեկնեաց եւ յայտնեցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ ըստ միոյ միոյ տանց, վասն մարդկան եւ վասն կենաց մարդկան եւ վասն կատարածի աշխարհիս - Արդ, դիցուք, որպէս յառաջագոյն ասացի, զմարգարէութիւն Տեսլեան, որ են բանք Հաւր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյն սեւակաւս, եւ զմեկնութիւն առընթեր - Ի բանալ Հաստատութեան երկնին, զոր տեսանէիր... եւ այսուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այնպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել։ ե. 248բ Կատարեցաւ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Տեսլեան. գլուխք ԻԸ. եւ մեկնութիւն ԻԸ. - Բայց այլ խօսքն մեկնութիւն ոչ ունին, որ են բանք հրեշտակի Աստուծոյ եւ պատասխանիք սրբոյն Սահակայ... եւ Այբիւն ի մեկնութեան զԱյբն գտանես եւ գնոյն նշան. եւ գտանես ամենայն բանի առընթեր զմեկնութիւն։ զ. 248բ-50ա Կատարումն սրբոյն Սահակայ - եւ այնուհետեւ անփոփեալ զինքն առ ի նոյն սրբոյն Սահակայ... եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորէին զԱստուած, որ է փառաւորեալ... ամէն։ է. 250ա Վասն սրբոյն Մեսրոբայ, որ Մաշտոց կոչեցաւ - եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարոյ Հանգստեան սրբոյն Սահակայ... մինչեւ յերկոյտասաներորդ ամն Յազկերտի արքայի, որդւոյ Վառամայ թագաւորին Պարսից։ Որ եւ զմեզ արժանի արասցէ ողորմութեան իւրոյ փրկիչն մեր Քրիստոս՝ բարեխօսութեամբ սուրբ Հայրապետացս. եւ նմա փառք ընդ

- Հօր եւ ամենասուրբ Հոգւոյն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւ²⁶։
34. 1581 - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4716. Ճառքնտիր, Խլաթ, գրիչ՝ Սարգիս, Ներսէս, Վարդան, Յովհաննէս, ստացող՝ Աստուածատուր քհնյ. - 53թ-7թ՝ ա. 53թ-5թ Յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց յաղակս կենացն եւ վարուցն - Ժողովեցան նախարարքն Հայոց միաբան... մինչեւ ի կատարած աշխարհի։ Բ. 55թ-7թ Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Տեսլեան՝ որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Տեառն - Զբանալ հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր... եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն։
35. 1594 - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 7377. Յայսմաւուրք (Խմբ. Ծերենց), Կաֆա, ՌԽԳ. - 1594, ՌԾԱ. - 1610, գրիչ՝ Ստեփանոս Թոխաթցի երէց, Պօղոս երէց Սեբաստացի, ստացող՝ Ստեփանոս Թոխաթցի երէց (գրիչը), Թորոս քհնյ, ԽՂ Նտկարչաւ, Աբրահամ։ - 634ա-7թ՝ ա. 634ա-5թ Նաւասարդի Լ. Յիշատակ է սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ ի քերթողական գրոց վասն կենաց եւ վարուց նորին - Ժողովեալ միաբան նախարարքն Հայոց... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Բ. 634թ-5ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ կարմրադեղով - Եւ ահայ յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնից... զոր եւ գրով թողցես հօտ<ատ>ացեալ ժողովրդոց անսխալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհի։ Գ. 635թ-7թ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէ Աստուծոյ, զոր ետես յայտնի ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ միոյ միոյ տանց վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի. արդ, գրեցուք զՏեսիլն կարմրադեղով եւ զմեկնութիւնն սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեանն երկնի... եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր ինչ յաղագս այնպիսի բանից խօսել ընդ նմա։
36. ԺԶ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1732. Ճառք։ - 2ա-31ա՝ ա. 2ա-10թ Պատմութիւն վարուց սուրբ հայրապետին Իսահակայ Պարթեւի՝ որդոյն Ներսեսի - Յաւուրս սուրբ հայրապետին Իսահակայ՝ որդւոյ սրբոյ հայրապետին Ներսէսի... Եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն սուրբ, ի մեծ եկեղեցին, ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Բ. 10թ-6ա Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանայ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հաւր եւ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Հոգւոյն

²⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. 2., Ձեռագիրք 1801-2100, խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2012, էջ 566-7 (ամբողջը՝ էջ 565-72)։ Հմմտ. շարքիս Հ^մ 47՝ ՄՄ ձեռ. 1458՝ նման են։

- Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն երկնից... իսկ քեզ մինչեւ ի կատարած աշխարհիս զոր ինչ միանգամ լինելոց է՝ եցոյց զամենայն: Գ. 16ա-31ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակա, զոր եցուց նմա հրեշտակն եւ ասաց մի ըստ միոջէ գյայտնութիւն բանիցն հրամանաւն Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի, կամաւն Սուրբ Հոգոյն - Եւ արդ, լո՛ւր, եւ պատմեցից քեզ... որ եւ ի նոյն կատարեցաւ ընդ սրբոցն Ղեւոնդեանցն ի փառս Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի եւ ամենազաւր Հոգւոյն ճշմարտի²⁷:
37. 1609էն ետքը - Անկիւրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. Հ^մ 43. Կանոնագիրք, դատաստանագիրք, բառգիրք, գրիչ՝ Պետրոս երէց Կեսարացի: - 733ա-740ա՝ ա. էջ 733ա-8ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ, ի քերթողական գրոյ... բ. էջ 738ա-740ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակա Պարթեւի, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակն Աստուծոյ եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ ըստ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ վասն կատարածի («Կրնդհատի՝ «արդ ամփոփեա զունկնդրութիւն մտաց քոց» բառերով») ²⁸:
38. 1623 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 9063. Ծառընտիր, Բաղէշ, գրիչ՝ Սահակ քհյ, անանուն, ստացող՝ խոջայ Մեհրաբ: - 180ա-3ա՝ ա. 180ա-180գ Յիշատակ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց՝ յաղագս վարուցն եւ կենացն - Ժողովեցան նախարարքն Հայոց միաբան առ երանելին սուրբն Սահակ... ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: բ. 180գ-1ա Տեսիլ սրբոյն Սահակա Պարթեւի հայրապետին Հայոց - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնի... զոր եւ գրով թողցես հաւատացելոց ժողովրդեանդ զգուշութեամբ եւ անսղա՝ մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Գ. 181ա-3ա Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Տեսլեան, որպէս մեկնեաց նմա հրեշտակ Տեառն - Ի բանալ հաստատութեան երկնի, զոր տեսեր... այլ գտանին ի կանանց, այլ թէպէտ եւ ոչ սրով, այլ շնորհօք Սուրբ Հոգոյն, եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն:
39. 1631 թ. - Հռոմ, Bibliotheca Vaticana, Cod. Vat. 30. Պատմագիրք, Լվով, գրիչ՝ Յովհաննէս պատրիարք Կ. Պոլսոյ. Historia et (f. 42) visio s. Isaaci patriarchae ex historia Armenorum auctore Lazari Pharpetsi: - 40ա-48ա Վարուց սրբոյն Սահակայ հայրապետին - Ժողովեալ միաբան նախարարք Հայոց առ երանելին սուրբն Սահակ, եւ բոլուն հարկանէին զտից նորա... ²⁹:

²⁷ Մայր ցուցակ ՄՄ, Ե., էջ 1012 (ամբողջը՝ էջ 1011-4):

²⁸ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիլիսիեան], Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 236 (ամբողջը՝ էջ 225-268. այսուհետեւ՝ Անկիւրիայի ցուցակ):

²⁹ Codices Armeni bybliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani. Schedis

40. 1651 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 992. Ճառընտիր, Եղեսիա, գրիչ՝ Մաղաքիա, ստացող՝ խոճա Ոսկան: - 293բ-300ա՝ ա. 293բ-5բ Պատմութիւն վ[ա]րուց սուրբ Հայրապետին Իսահակայ Պարթեւին՝ որդոյ Ներսէսի - Յաւուրս սուրբ Հայրապետին Իսահակայ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն սուրբ, ի մեծ եկեղեցինն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 295բ-6բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով - Եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնից... իսկ քեզ մինչեւ ի կատարած աշխարհիս զոր ինչ միանգամ լինելոց է՝ եցոյց զամենայն: Գ. 296բ-300ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ, զոր եցոյց նմա՝ մեկնեաց նմա հրեշտակն եւ ասաց մի ըստ միոյն զյայտնութիւն բանիցն հրամանաւ յԱստուծոյ Հաւր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի եւ ամենասուրբ Հոգոյն - Եւ արդ, լո՛ւր, եւ պատմեցից քեզ զմեկնութիւն մեծի յայտնութեանդ՝ որպէս ինձ հրամայեցաւ... որ եւ ի նոյն կատարեցաւ ընդ սրբոց Ղեւոնդեանցն, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ³⁰:
41. 1652 թ. - Նոր Զուղայի ձեռ. Հ^մ 431/221. Ճառընտիր, Թովրասկան գիւղ, գրիչ՝ Յովսէփ, ծաղկող՝ Գրիգոր քհյ, ստացող՝ Միրզախան: - 34բ-38բ Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի. Ղազարու պատմագրէ համառօտ - Յետ մահու Վրոսմայ արքային...³¹:
42. Ժէ. դար (1660ից առաջ) - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 8917. Ճառընտիր, գրիչ՝ Յովսէփ դպիր, Աստուածապով: - 79բ-91ա՝ ա. 79բ-84ա Շաբաթ օրն. Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի. Ղազարու պատմագրէ համառօտ - Յետ մահուան Վրոսմայ արքային Պարսից... եւ ես նստէի մերձ առ սուրբ սեղանն, ի մեծ եկեղեցինն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Բ. 84ա-6ա Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Հայրապետին, զոր ետես մարգարէաբար ի Կաթողիկէ եկեղեցին Էջմիածնին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին - Ես՝ Սահակ, մինչդեռ սարկաւազ էի ի Վաղարշապատ քաղաքի... եւ գրով թողես հաւատացեալ ժողովրդոց անսխալ, մինչեւ ի վախճան աշխարհիս. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն: Գ. 86ա-91ա Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ

Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugenius Tisserant, Bybliothecae Vaticanae scriptor, Romae, Typis Poluglottis Vaticanis, MCMXXVII (1927), p. 36-37:

³⁰ Էջմիածին, Կարենեան Հ^մ 894 (1651 թ.). ճը., ճթ., ցուց. 72: Մայր ցուցակ ՄՄ, Գ., էջ 1668 (ամբողջը՝ էջ 1659-78):

³¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 289-95:

որպէս մեկնեաց հրեշտակ Աստուծոյ եւ յայտնի արար զամենայն - Զբանալ Հաստատութեանդ երկնից զոր տեսեր... որ եւ ի նոյն վարուքն կեցեալ, փոխեցան ի Քրիստոս, որ է աւրհնեալ յաւիտենա. ամէն:

43. 1667 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2794. Ժողովածոյ, Ասպահան (Նոր Զուղա), գրիչ՝ Յոհան երէց: - 287բ-97բ՝ ա. 287բ-90բ Պատմութիւն վարուց սուրբ Հայրապետին Իսահակայ Պարթեւի՝ որդոյն Ներսէսի - Յաւուրս սուրբ Հայրապետին Իսահակայ... ի մեծ եկեղեցին ի Վաղարշապատ քաղաքի: բ. 290բ-2բ Տեսիլ մարգարէութենէ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ՝ ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Հոգոյն Սրբոյ կարմրադեղով - եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնից... զոր ինչ միանգամ լինելոց է, եցոյց զամենայն: գ. 292բ-7բ Մեկնութիւն Տեսեան սրբոյն Սահակայ, զոր եցոյց նմա հրեշտակն, ասա՛յ մի ըստ միոջէ գյայտնութիւն բանիցն հրամանաւ Աստուծոյ Հաւր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի եւ ամենասուրբ Հոգւոյն - եւ արդ, լո՛ւր, եւ պատմեցից քեզ զմեկնութիւն մեծի յայտնութեանդ... ի փառս Աստուծոյ, Հաւր եւ Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի եւ ամենագոր Հոգւոյն ճշմարտի. ամէն:

44. 1667-1668 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3545. Աստուածաշունչ, Շոռոթ, գրիչ՝ Թադէոս դպիր, Ալէքսան, ստացող՝ Յովհաննէս վարդապետ: - 171ա-4բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն <սրբոյն> Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱրարատ գաւառի՝ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Նոր քաղաքն կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմին՝ մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Սուրբ Հոգոյն, կարմրադեղով - եւ ահա, յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնից... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշմեալ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ անսխալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս: Զտեսիլ Սահակայ սրբոյ Հօր մերում գրեցաւ բաւանդակ բնաբանն եւ ո՛չ մեկնութիւն ինչ:

45. Ժէ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3111. Ծառընտիր, գրիչ՝ Գէորգ երէց, ստացող՝ տէր Բարսեղ մահտեսի: - 15ա-24ա՝ ա. 15ա-7բ Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, զոր ետես յԱրարատ գաւառի՝ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր Նոր քաղաքն կոչեն: Յորժամ նըստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեցուք զՏեսիլն, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն. կարմ[ր]ադեղով - եւ ահա յանկարծակի բացաւ Հաստատութիւնն երկնի... զգուշութիւն /// անսխալ մինչեւ ի վաղճան աշխարհիս: բ. 18ա-24ա Մեկնութիւն Տեսեան սրբոյն Սահա-

- կայ Պարթևելի, որպէս յայտնեաց զմեկնութիւն նմա հրեշտակն Տեառն, եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոց, եւ ըստ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ վասն կատարածի աշխարհիս. արդ, դիցուք որպէս ասացի. Զմարգարէութիւն Տեսւեանն, որ են բանք Հօր եւ Քրիստոսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. կարմրադեղով եւ մեկնութիւնս սեւադեղով - Զբանալ հաստատութեան երկնից, զոր տեսեր... այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր ինչ յաղագս յայսպիսի բանից խօսել ընդ սրբոյն:
46. Ժէ-ԺԸ. դդ. - Երուսաղէմի ձեռ. Հ^մ 1464. Ժողովածու, Ամիրտօլու վանք, գրիչ՝ Աբրահամ դպիր (քեռորդի եւ աշակերտ ստացողի), ստացող՝ Գրիգոր վրդ. (որդի Աւետիքի եւ Զուհարի): - էջ 82-104 «Տեսիլ Սահակայ Պարթևելի Հայոց հայրապետի...» եւ «Մեկնութիւն Տեսւեան Սրբոյն Սահակայ Պարթևելի...»³²:
47. 1705 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1458. Ժողովածու, Էջմիածին, գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս վրդ. Ղազվինցի: - 229ա-45բ՝ [«Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»՝ 229բ-30ա ստ. լս.]. ա. 229ա-36բ Յաղագս յառաջաբան Տեսւեան սրբոյն Սահակայ Պարթևելի Հայոց կաթողիկոսի, զոր եցոյց նմա բարձրեալն անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով - եւ յետ մահուանն Յազկերտի, որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից... յաղագս սուտ առաքելոցն եւ անօրէն մշակացն գրեաց առ Կորնթացիսն՝ պատմելով զիւր ճգնութեանց հանգէս: Բ. 237աբ Տեսիլ Սահակայ Պարթևելի - [Ա]րդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութի՛ւն ժողովրդոցդ... նստէի եւ ես առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի Վաղարշապատ քաղաքի: Գ. 237բ-9բ Տեսիլ մարգարէութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթևելի Հայոց հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոյն, ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի Սուրբ Կաթողիկէին. արդ, գրեսցուք զՏեսիլ, որ են բանք Հօր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյն - եւ ահա, յանկարծակի բացաւ հաստատութիւն յերկնից... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշմեալ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ մինչեւ ի վաղճան աշխարհի: Դ. 239բ-44ա Մեկնութիւն Տեսւեան սրբոյն Սահակայ Պարթևելի, որ ասաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ մեկնեաց եւ յայտնեցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ ըստ միոյ միոյ տանց, վասն մարդկան եւ վասն կենաց կատարածի աշխարհիս - Արդ, դիցուք որպէս յառաջագոյն ասացի զմարգարէութիւն Տեսւեան... եւ այսուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այնպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել: Ե. 244աբ Կատարեցաւ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Տեսւեան. գլուխք ԻԸ. եւ

³² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Ե., կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1971, էջ 179 (ամբողջ նկարագրութիւնը՝ էջ 178-81):

մեկնութիւն ԻԸ. - [Բ]այց այլ խօսկը մեկնութիւն ոչ ունին, որք են բանք հրեշտակի Աստուծոյ եւ պատասխանիք սրբոյն Սահակայ... եւ Այբիւղ ի մեկնութեան զԱյբն գտանես եւ զնոյն նշան. եւ գտանես ամենայն բանի առընթեր զմեկնութիւնս: զ. 244բ-5բ Կատարուամն սրբոյն Սահակայ - Եւ այնուհետեւ ամփոփեալ զինքն առ ի նոյն սրբոյն Սահակայ... եւ ուրախալից սրտիւ փառաւորէին զԱստուած, որ է փառաւորեալ... ամէն: է. 245բ Վասն սրբոյն Մեսրոբայ, որ Մաշտոց կոչեցաւ - [Ե]ւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարոյ հանգստեան սրբոյն Սահակայ... ԲԺ.ա-ներորդ ամն Յագկերտի արքայի, որդոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից: Որ եւ զմեզ արժանի արասցէ ողորմութեան իւրոյ փրկիչն մեր Քրիստոս՝ բարեխաւսութեամբ սուրբ հայրապետացս. եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն³³:

48. 1715 թ. - ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 6573. Ժողովածոյ, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Յովհան Ակնեցի, ստացող՝ Յովհաննէս պատրիարք Կ. Պոլսոյ: - 63ա-71ա՝ ա. 63ա-6ա Տեսիլ մարգարէութիւն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի, ի Վաղարշապատ քաղաքի՝ զիջումն Միածնին, յորժամ նստէր ի սուրբ յեկեղեցւոյն ի վերայ բեմբին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ, ի սուրբ Կաթողիկէին - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ մտադիւրութեամբ, ամենայն բազմութիւն ժողովրդոցդ... զոր եւ ի մագաղաթի դրոշմեալ՝ թողցես հաւատացեալ ժողովրդոց զգուշութեամբ եւ անսխալ մինչեւ ի վախճան աշխարհի: Բ. 66ա-70բ Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որ ասաց նմա հրեշտակ Աստուծոյ եւ մեկնեաց եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ ըստ միոյ միոյ տանց՝ վասն մարդկան եւ վասն կատարածի աշխարհիս - Արդ, դիցուք, որպէս յառաջագոյն ասացի, զմարգարէութիւն Տեսլեանս... եւ այսուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այնպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել: զ. 70բ-1ա Կատարեցաւ Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն գլուխք ԻԸ. - Բայց այլ խօսքն մեկնութիւն ոչ ունին... եւ զնոյն նշան եւ գտանես ամենայն բանի առընթեր զմեկնութիւնն:

49. 1725-1729 թթ. - ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 7489. Ծառընտիր, Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Մարտիրոս երէց, ստացող՝ գրիչը եւ իր որդին՝ տէր Բարդուղիմէոս: - 198բ-209ա՝ ա. 198բ-207ա Տեսիլ Սահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետի, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, մինչ սարկաւազն էր - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ միաբանութեամբ ամենայն բազմութիւնք

³³ Մայրցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցիանուան Մատենադարանի, հտ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաթեանի, Յ. Քէօսէանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, Յանկերը կազմեց՝ Վ. Դեյրիկեանը, «Նաիրի» հրատարակչութիւն, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2008, էջ 1311-2 (ամբողջը՝ էջ 1311-4. այսուհետեւ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ, Դ.):

ժողովրդոցը... եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այսպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել: Բ. 207ա-9ա Յաղագս վարուց եւ ննջման նորին Սահակայ Պարթեւի Հայոց Հայրապետին - Երանելի սուրբ եպիսկոսապետն Հայոց աշխարհիս եւ յաւէտ խնամով հովիւն բանաւոր հօտի... դառնային խնդուլթեամբ ի բնակուլթիւնս իւրեանց, փառաւորելով զամենասուրբ Երրորդուլթիւնն այժմ եւ միշտ:

50. 1735-1737 թթ. - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1397. Ժողովածու, Երուսաղէմ, գրիչ եւ ծաղկող՝ Յովսափ Կարբեցի: - 346բ-53ա Պատմութիւն վարուց սուրբ Հայրապետին Իսահակայ Պարթեւի, որդւոյն Ներսեսի - Յաւուրս սուրբ Հայրապետին Իսահակայ... եւ ես նստէի մերձ առ սեղանն սուրբ, ի մեծ եկեղեցինն, ի Վաղարշայպատ քաղաքի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն³⁴:

51. 1737 թ. - Երուսաղէմի ձեռ. Հ^մ 154. Ծառնտիր, Երուսաղէմ, 154Ա. Գրիչ, ծաղկող եւ ստացող՝ Եղիա վրդ. (որդի Յովսեփայ): - էջ ՇԾԶ-ՇԾԸ. «Տեսիլ Ս. Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես ի Վաղարշայպատ քաղաքի»... Հմմտ. Ղ. Փարպեցի, Հատուած Ժէ.³⁵:

52. 1793 թ. - Վենետիկի Մխիթ. մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 2419/936. Պատմագիրք Հայոց ԿԵ.: - «Հատորը Ղազար Փարպեցիի Պատմութիւնն է, տպուած Վենետիկ, 1793ին: Հատորիս էջ 50-65, ուր կայ Սահակ Պարթեւի Տեսիլքը, սրբագրուած է ձեռագրի մը համաձայն, սակայն չէ նշանակուած թէ ինչ ձեռագրի հետեւելով»³⁶:

53. 1793 թ. - Վենետիկի Մխիթ. մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 2569/935. Պատմագիրք Հայոց ԿԴ.: - «Հատորը Ղազար Փարպեցիի Պատմութիւնն է,

³⁴ Մայր ցուցակ ՄՄ, Դ., էջ 1159 (ամբողջը՝ էջ 1157-1164):

³⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Ա. Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1966, էջ 439 (ամբողջը՝ էջ 429-66):

³⁶ Տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Զ., Պատմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, Մխիթ. տպ., 1996, էջ 247-8 (այսուհետեւ՝ Վենետիկի ցուցակ, Զ.): Սահակի տեսիլի իր հրատարակութեան մէջ (Տեսիլ Ս. Սահակայ Պարթեւի [քննութիւն եւ բնագիր].- Բազմավէպ, 1931/ԺԲ., էջ 529-36, 1932/Ա., էջ 12-21) Գրիգոր վրդ. Սարգսեանը յայտնել է. «Համեմատած օրինակներս.- Ս. Ղազարու ձեռագրատանս մէջ՝ Փարպեցւոյն երկու տպագիր օրինակներ ունինք, որոնց մէջ Ս. Սահակայ (կոչուած) տեսիլքը ուրիշ ձեռագրաց հետ խղճամիտ կերպով բաղդատուած է: Մին Հ. Կարապետ Եսայեանի ձեռքով, եւ միւսը՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի աշխատութեամբ: Առաջինը՝ կը կրէ Թ. է. 4 թիւը, իսկ միւսը՝ Թ. է. 5: «Բազմավէպի» ներկայ հրատարակութեանս համար՝ առաջինն ընտրած եմ, որ յետոյ՝ Փարպեցւոյ պատմութեան մէջ եւս պիտի մտնէ» - Բազմավէպ, 1932/Ա., էջ 15-6: Հետագայում ըստ հարկի կարելի է ճշգրտել թէ որ ձեռագրի նախկին համարը «Թ. է. 4» է (Հ. Կ. Եսայանինը), եւ որինը՝ «Թ. է. 5» (Ալիշանինը), ապա համեմատութեամբ կարելի կլինի պարզել, թէ որ մէկը Վենետիկի մատենադարանի որ ճառընտրի տարբերակի հետ է բաղդատուած:

- տպուած Վենետիկ, 1793ին: Հատորիս 35-65 էջերը, ուր կայ Սահակ Պարթեւի Տեսիլքը, սրբագրուած է ձեռագրի մը համաձայն, սակայն չէ նշանակուած ձեռագրին թուականը կամ վայրը»³⁷:
54. 1796 թ. - Անկիւրիայի Կարմիր վանքի ձեռ. Հ^մ 1. Ծառընտիր. հատոր Ա. Երոսաղէմ, գրիչ եւ ստացող՝ Գրիգոր եպս. Գաղատացի «101. Վարք սրբոյն Սահակայ 350, Տեսիլ սրբոյն Սահակայ 350»³⁸:
55. ԺԸ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 7516. Ժողովածու, գրիչ՝ Փիլիպոս Բալուեցի, ստացող՝ Վլաս Բաբունապետ: - 189ա-92բ Տեսիլ Իսահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետին, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, մինչ սարկաւազն էր - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ միաբանութեամբ ամենայն բազմութի՛ւն ժողովրդոցդ... եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այսպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել:
56. ԺԹ. դար - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2786. Ծառընտիր: - 138բ-42բ Տեսիլ Իսահակայ Պարթեւի Հայոց հայրապետին, զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի, մինչ սարկաւազն էր - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ... յիշատակ նորա օրհնութեամբ, եւ աղօթք նորա ի վերայ մեր ամենեցուն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:
57. Անթուական եւ չթուագրուած - Ղալաթիոյ Ազգ. մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 74. Հաւաքածոյ. էջ 267-271 Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր ետես - Արդ, ունկնդիր լերո՛ւք ինձ միաբանութեամբ, ամենայն բազմութի՛ւնք ժողովրդոց, եւ պատմեցից ձեզ... եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր յաղագս այսպիսի բանից ասել ինչ ընդ սրբոյն եւ կամ ճառել³⁹:

* * *

Այսպիսով, ունենք Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի Տեսիլի բաւական ընդարձակ ձեռագրական աւանդոյթ, ամենատարբեր՝ համառօտից մինչեւ ճոխացուած բովանդակութեամբ ձեռագրեր, որոնք ԺԲ.-ԺԹ. դարերի ընթացքում գրուել

³⁷ Տէն Վենետիկի ցուցակ, Զ., էջ 247-8:

³⁸ Անկիւրիայի ցուցակ, էջ 9 (ամբողջը՝ էջ 1-22):

³⁹ Բաբլէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիլիսիէական], Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, 1961, էջ 512-3 (ամբողջը՝ էջ 499-518): Ի դէպ, վերը յիշատակուած մեր յօդուածի մէջ «էջմիածին», 2016, Ը., էջ 106-9) կազմել ենք Տ. Գույումճեանի պատրաստած փարպեցիագիտական գրականութեան մատենագիտութիւնը լրացնող մի ցանկ, որտեղ սակայն, վրիպմամբ չենք արձանագրել մեր իսկ խմբագրած մի ժողովածուի մէջ տպուած հետեւեալ յօդուածը՝ Գոհար Մուրադեան, Սահակի Տեսիլը Ղազար Փարպեցու «Պատմութեան» մէջ. Լեւոն Խաչիկեան. 90. Նիւթեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրէնի ծննդեան իննսնամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ.), «Նայիրի», Երեւան, 2010, էջ 193-201: Այստեղ, ինչպէս եւ Ակինեանի գրքում, համառօտ վերապատմուած է Տեսիլի բովանդակութիւնը:

են ամբողջ Հայաստանում եւ հայաբնակ գրեթէ ողջ աշխարհում. այբբենական կարգով թուարկենք յայտնի տեղանունները՝ Աղթամար, Ամլորդւոյ վանք (Բաղէշ), Արծկէ (2 օրինակ), Բաղէշ, Դարանաղեաց Աւագ վանք, Եղեսիա, Երզնկա, Երուսաղէմ (4 օրինակ), Էջմիածին, Թովրասկան գիւղ, Թվին վանք (Մարգինի գաւառ), Լվով (2 օրինակ), Խլաթ, Կ. Պոլիս (2 օրինակ), Կաֆա, Կտուց անապատ, Ղրիմ (2 օրինակ), Մլիճ (Կիլիկիա), Յովհանավանք, Նկարինայ ուխտ (Ռչտունիք), Նոր Զուղա, Շոռթ, Ոստան, Սաղմոսավանք, Սեբաստիա, Սերկելիլի գիւղ, Վարագ, Վերի Նորավանք, Տշող գիւղ (Ռչտունիք) եւ անուններն անյայտ այլ վայրերում:

Ինչպէս եւ շարադրանքիս սկզբում յիշատակուած մեր յօդուածի մէջ, այստեղ եւս ձեռագրերի տեսակային դասակարգման որեւէ փորձ չենք անում, որովհետեւ այդպիսի աշխատանք արժէ անել միայն բինագրի հատուածական-փորձնական համեմատութեան հիման վրայ:

Աւարտենք. յոյս ունենք, որ մեր թէ՛ նախորդ հրապարակումով եւ թէ՛ այս ցուցակ-ցանկով նպաստում ենք Ղազար Փարպեցու Պատմութեան նոր՝ կատարեալ քննական բնագրի կազմութեան շատ կարեւոր գործին, որին, ուզում ենք հաւատալ, որեւէ ձեռնահաս մասնագէտ ձեռնարկելու է մօտ ապագայում:

SUMMARY

The publication contains a list of 57 manuscripts of the text “History-Vision” of Catholicos Sahak the Parthian (387-436), which is an integral part of “History of Armenia” by Ghazar of Parpi (historian of the late 5th century). It was later included in manuscripts named Homiliarium or Collection.

The list of these manuscripts is presented by chronological order: the dates of all units, the names of collections and inventory numbers, the circumstances of the creation of manuscripts (places of writing, copyists, painters, customers, etc.), manuscript pages occupied by the Vision, titles, initial and final lines.

The purpose of this list of manuscripts is to contribute to the creation of new critical texts of both the “History of Armenia” by Ghazar of Parpi, and the Vision by Sahak the Parthian derived from it.

РЕЗЮМЕ

В публикации представлен список из 57 рукописей текста «История-видение» Католикоса Саака Партева (387-436 гг.), который является частью Истории Армении автора конца пятого века Лазаря Парпеци. Впоследствии он перешел в состав рукописей, именуемых Гомилиарий и Сборник. Список рукописей хронологический: отмечены даты написания всех единиц, имена коллекций и инвентарные номера, обстоятельства создания рукописей (места написания, переписчики, художники, заказчики и т. д.), страницы рукописей, занимаемые Видением, заглавия, начальные строки и окончания.

Целью этого списка рукописей является содействие созданию новых критических текстов, как Истории Армении Лазаря Парпеци, так и полученный из него Видения Саака Партева.

